

W. James pszichológiai nézeteinek elemzéséhez

VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA

I. W. James helye a pszichológia történetében

W. James a modern kísérleti lélektan egyik úttörője. Gondolatainak teljes értéke, gazdagsága csakis a pszichológia fejlődéstörténetébe ágyazva tárul fel előttünk.

„A pszichológiának hosszú a múltja, de rövid a története” — mondja Ebbinghaus, arra a tényre utalva, hogy a lélektan viszonylag későn, a XIX. század végére vált önálló tudománnyá. Ennek sok egyéb között két fő oka van. Az egyik a lélektani kutatás tárgya: az emberi pszichikum bonyolultsága ami a többi között azzal jár, hogy az egyes vonatkozásai nem egyszerre és nem közvetlenül válnak hozzáférhetőkké a tudományos kutatás számára, s így egynek-egynek a kiemelésével, túlhangsúlyozásával könnyen születik torz kép a pszichikumról mint egészről. A másik fő ok az, hogy a „lélek”, a „tudat” tanulmányozása sokkal közvetlenebbül veti fel a legfőbb világnézeti kérdéseket, mint az anyagi világ más területeinek (pl. a mennyiségi viszonyoknak vagy a kémiai elemek sajátosságainak) tanulmányozása, és így már akkor is sürgetően jelentkezik a „lélek”, a „tudat” lényegének általános magyarázatára, szintetikus összefoglalására irányuló igény és törekvés, amikor a tudomány még messze jár attól, hogy adekvát szemléletet és megfelelő specifikus kutatási eszközöket szolgáltatson a feladat tényleges megoldásához. Ennek következtében az egész újkori lélektani vizsgálódás, akár racionalista, akár empirista nézőpontban közeledett tárgyához, szükségképpen elvont, spekulatív volt. Ez abban is megnyilvánult, hogy mint minden viszonylag későn kialakult tudományág, a lélektan is sorra a már fejlettebb tudományágak analógiájára dolgozta ki, alkotta meg tárgyának az elméleti képét (így találkoztunk rendre a tudati jelenségek „mechanikájával”, „fizikájával”, „kémiajával” stb.).

Az emberi lélek, az emberi természet tényleges megismerésének vágya a XVI—XVII. században éledt fel. A lélek, illetve a lelki funkciók kérdéseit mint tudományos — nem pedig mint a vallásos-misztikus dogmatikai — problémát elsőnek Descartes fogalmazta meg. Azzal a felfogásával, hogy a lélek a tudattal, a gondolkodással egyenlő, s mint ilyen önálló szubsztancia, a *racionalista tudatlélektan* megalapozója lett. Szerinte a lélek legfőbb funkciója, szubsztanciális attribútuma, ami által leginkább különbözik a „res extensa”-tól: a tudat.

Tőle indult tehát ki (majd Spinozával és Leibnizzel mint legnevezetesebbekkel folytatódik) a lélektan racionalista vonala, amely a tudatot mint önálló, az anyagtól független szubsztanciát (ill. Spinozánál attribútumát) kutatta, s elsősorban logikai-filozófiai módszerekkel, ill. a már ismert természettudomá-

nyos törvényszerűségek analógiájára próbált következtetni a tudat általános törvényszerűségeire. Eközben számos értékes felismeréshez jutott (pl. Descartes a szenvedélyek tanában, ill. „mechanikájában” felismerte bizonyos lelki jelenségeknek a fiziológiai folyamatokkal, az életjelenségekkel való összefüggését, Leibniz racionális megfontolásokból eljutott a „tudattalan” szférája létezésének felismeréséig stb.), tartalmaz és értékes ellenvetésekkel érvelt a lélektan empirista vonalának egyoldalúságai ellen. A racionalista tudatlélektan szorosán összefüggött a filozófiai racionalizmussal, legkövetlenebbül az idealista válfajával. A filozófiai racionalizmus ismert törekvése, hogy a tudományos megismerés megbízhatóságának logikai ismérveit, az általánosságot és a szükségszerűséget a tapasztalattól függetlenítsé, kizárólag az észből vezesse le, továbbá, hogy — mindent feloldva az észben — „intellektualizálja” a pszichikumot. A hozzá kapcsolódó racionalista lélektan azonban, amikor a tudat öntörvényűségét tételezi fel, s így mint önálló lényeket kutatja, már kiindulásánál éppen azoktól az összefüggésektől vágja el magát, amelyekben a tudat igazi lényege megnyilvánul. Ezért útja — közeledve a XIX. századhoz — egyre inkább zsákutcába, üres teoretizáláshoz vezetett.

Az újkor másik fő lélektani irányzata az *asszociációs pszichológia*. Tudatlélektan ez is, amennyiben továbbra is a tudati jelenségek vizsgálatát tartja feladatának. De az empirizmus talajáról kiindulva a tudatot nem tekinti önálló szubsztanciának, s a tudattartalmak eredetét kutatja. A tudattartalmak legkisebb, tovább már nem bontható elemét a képzetek különböző kapcsolódásaiban látja, s ez utóbbiakból következtet a lelki élet szerinte alapvető törvényszerűsége, az asszociáció törvényére. Ez az irányzat, mint ismeretes, Locke-kal kezdődik, alaptörvényére azonban — mely a további fejlődés szempontjából a legértékesebb — Hume világít rá. Szerinte a lelki életben csak benyomások és képzetek találhatók, működésének pedig egyetlen törvénye az asszociáció, amely vagy a hasonlóságon, vagy a tér- és időbeli érintkezésen, vagy az oksági kapcsolaton alapul.

Az asszociációs lélektan különböző variációi hol a fizikai jelenségek (Hartley), hol a kémiai jelenségek (J. St. Mill), hol a fiziológiai jelenségek (Cabanis) analógiájára egyetlen alapelve próbálják visszavezetni a tudat jelenségeit. Ez a mechanisztikus tendencia azonban olyan problémák elé állítja őket, amelyeket pusztán az empirizmus talaján, a képzeteknél mint elemi építőköveknél megtapadó atomisztikus szemléletükkel megoldani nem tudnak. Képtelenek pl. a tudat aktivitásának magyarázatára, hiszen a magasabb rendű tudati jelenségeket, így az értelmet és az akaratot is, feloldják a képzet-asszociációkban.

Részben egy termékenyebb pszichológiai szemlélet kialakításának kísérleteként, részben a biológia hatására jelenik meg Spencernél a fejlődés gondolata, amely a figyelmet az egyén és környezet kapcsolatára irányítja. Az asszociációs pszichológia mechanisztikus alaptendenciáján azonban ő sem lépett túl, csak a képzetek asszociációit érzések és érzésviszonyok asszociációival helyettesítette. Végző soron tehát az asszociációs pszichológia sem volt képes a spekulatív, „filozófiai” jelleg leküzdésére.

Ahhoz ugyanis, hogy a lelki jelenségekről olyan ismereteket, tapasztalatokat szerezzünk, amelyekből adekvát, általános érvényű következtetéseket vonhatunk le, nem elégségesek pusztán a filozófia eszközei. A lélektannak „magára kellett találnia”, meg kellett lennie saját, specifikus kutatási eszközeit.

E tanulás felismeréséhez s főként megoldásához elsősorban a tudomány további fejlődése segítette a pszichológusokat — egyrészt az agyfiziológiáé, másrészt az érzékelésfiziológiáé és érzékelépszichológiáé.

Az agyfiziológia fejlődésében az hoz komolyabb fordulatot, hogy egy divatos áltudomány, a frenológia ellensúlyozására megindul az agy szerkezetének ún. lokalizációs vizsgálata.

Attól kezdve, hogy Broca 1861-ben megtalálta a beszéd agyi centrumát, 20 év alatt, a különböző pszichikus funkciók agyi lokalizációját kutatva, lényegében feltérképezték az agyat. Ennek eredményeként világossá vált, hogy minden pszichikus funkciónak megvan a maga agyi képvisellete. Szaporodtak a különböző érzékelésfiziológiai és érzékelépszichológiai vizsgálatok is. Egyre többen lépnek fel az önálló lélektan követelésével, 1860-ban megjelenik Fechner „Pszichofizikája”-ja. Ez egy csapásra fordulatot hoz a lélektani szemléletben azzal, hogy első ízben választja tudatosan a kísérleti módszert a lélektani kutatás alapmódszeréül. A szó igazi értelmében önálló lélektanról azonban még jó ideig nem beszélhetünk, hiszen a pszichofizikai alaptörvényt egzakt matematikai formában megfogalmazó pszichofizika még maga is hamis filozófiai alapfeltevésen, a test és lélek merev dualizmusán áll.

Fechner fellépésével tulajdonképpen az a korszak kezdődik a pszichológia történetében, amely minden tudományág fejlődésében szükségszerű és létjogosult: az elemi összefüggéseket, a tényanyagot feltáró és összegyűjtő szakasz. Az alighogy önállósodott lélektan területén kialakulnak a kutatási irányzatok (pszichotechnika, fiziológiai lélektan, tartalmi, aktus-, funkcionális stb. lélektan). S alig van közöttük olyan, amelynek szemléletében vagy módszerében ne lenne értékes, megszívlelendő és megtartandó mozzanat. Csakhogy az „általánosítás” már hagyománnyá vált: mindegyik irányzat abszolutizálja a maga „szempontját”, s ezzel de facto korrekciókra szorul, amelyeket viszont egy másik irányzat hoz „alapmotívumként” magával.

A pszichotechnika és az agyfiziológia fejlődésével előkészített, kísérleti, egzakt természettudományos módszerrel dolgozó lélektan követelését W. Wundt mondja ki legerélyesebben. Jelszava ismert: lélektant — „lélek” nélkül! A lélektan tudományát el akarja határolni mind a racionalista „metafizikai” lélektantól, mind a pszichológia locke-i értelmezésétől, a „belső tapasztalás” tudományától, az utóbbival szemben azt hangsúlyozva, hogy a természettudományok és a lélektan különbsége csak a tapasztalás tárgyainak különböző szemléleti módjából ered. Wundt szerint a lélektan tárgya az emberi élmények és törvényszerű kapcsolataik vizsgálata. Ezek szerinte ugyan szubjektív, az emberben végbemenő folyamatok, de ugyanakkor önálló, objektív és változó lelki tartalmak is, amelyek a kísérleti módszer segítségével megközelíthetők és elemezhetők. A „tudati elemek mint építőkövek” kutatása tehát tovább kísért, és a már ismert eredményt, a lelki élet leegyszerűsítésének káros tendenciáját hozza magával (munkássága végén ezt már Wundt is felismerte). A pusztán a lelki tartalmakra szorító elemzés mögött tulajdonképpen „csak” két dolog veszett el szem elől: az ember, a személyiség mint a lelki élet hordozója, továbbá — „önállóságuk” hangsúlyozásával — a tulajdonképpeni funkciójuk. Ennek ellensúlyozásaképp jelenik meg az aktus-lélektan (Brentano), amely felhívja a figyelmet arra, hogy a lelki jelenségek mindig valamely tárgyra irányulnak, ugyanakkor azonban mostohán bánik a kísérleti módszerrel, sőt határozottan a szélsőséges fenomenológiai lélektan felé mutat.

Itt kapcsolódott bele e fejlődési vonalba W. James, a kísérleti lélektan egyik úttörője.

William James (1842—1910) egy személyben volt filozófus, pszichológus és fiziológus. Már ez is mutatja, hogy szemléletét, tudós-egyéniségét számos, gyakran ellentétes tényező, hatás formálta. Erősen intuitív gondolkodó lévén, lelkesen fogékony volt az általa művelt tudományágak — elsősorban a pszichológia — minden új jelensége, fejlődési problémái iránt. Sokkal inkább törekedett a dolgok megértésére, mint elvont és végleges magyarázatokra. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy fejlődésében — mind a hivatásul választott életpálya, mind az eszmei álláspont tekintetében — többször is irányváltoztatásra kényszerült.

Bár a Jamesre mint filozófusra ható impulzusok szervesen összefonódnak azokkal, amelyek James pszichológiai nézeteit determinálták, a továbbiakban megkíséreljük — célunknak megfelelően — az utóbbiakat kiemelni, természetesen valamennyire körvonalazva James fejlődésének egészét.

A fiatal James világnézetére alapvetően egy teológus és egy tudós hatott. A teológus nem más, mint jómódú, puritán atyja, miszticizmusra hajlamos, Swedenborg-követő, lutheránus lelkész. Így mint életrajzírói kiemelik, James már a szülői háztól hozta magával a vallásos érzést, a teológiai problémák iránti érdeklődést és a békülékenységet — ezek a tulajdonságok elsősorban filozófiai felfogásában jelentkeznek. A tudós pedig J. L. Aggassiz, a hírneves svájci származású amerikai zoológus, akinek James — miután bejárta Európát (Párizsban festőnek készült, majd német egyetemeken a német filozófiával, orvostudománnyal és pszichológiával ismerkedett), és csalódottan térve vissza hazájába a természettudományos pályát választotta — a Harvard-egyetemen tanítványa lett. Itt szerzett orvosi és természettudományi képzettséget, s ugyanitt lett 1872-től az anatómia és a fiziológia, majd 1880-tól a filozófia, 1889-től pedig a pszichológia tanára.

Agassiz James szemében — egyik életrajzírója és barátja, Flournoy tanúsága szerint — mint természettudós maga a példakép volt, lévén ő is a spekulatív filozófia és általában a spekulatív elmékedés ellenfele, a „tapasztalat” embere. Az empirikus gondolkodásmód kultuszát hirdette, a pozitívizmus lelkes híve volt. Jelszava: „Forduljanak a természethez, vegyék kezükbe a tényeket, figyeljenek, lássanak önmaguk.” (X/26.)

Az agassiz-i szemléletmód vonzása és az elvont német filozófia taszítása hatására James is a pozitívizmushoz, természetesen még első, klasszikus formájához csatlakozott. Mindenekelőtt jó természettudós kívánt lenni — eszményképe az a természettudós volt, aki szaktudományában a pozitívizmus normáit érvényesíti.

Miért érezte mégis a klasszikus német filozófiát a ténylegesnél elvontabbnak, üresnek, idejétmúlnak? Miért nem ismerte fel Kantnál a pozitívizmus alapvetését?

Azért, mert James „amerikai” módon közeledett a német filozófiához. Nem vonhatta ki magát a századvégi kapitalizmus rohanó tempójú észak-amerikai polgárságának, polgári értelmiségének aktivitása, életérzése és józan, gyakorlati gondolkodásmódja hatása alól. E társadalmi rétegnek — hasonlóan az európai polgársághoz — nyilván szintén problémát jelentett az ún. társadalmi, kulturális és tudományos értékek — tényleges vagy vélt — megingása. De könnyedebben dolgozta ki a maga védekező-ellensúlyozó mechanizmusait. Elméletileg meghirdette a társadalom megmentésére a maga jelszavait („intelli-

gent control of human behavior”, „intelligent control of the social process”) és *gyakorlatilag* kialakította azt a kényelmes sztereotip reakciómódot, amelyet korábban Peirce, később James *elméletileg* is megfogalmazott. Vagyis azt, hogy a gondolatok, illetőleg az elméletek értéke kizárólag a számunkra való jelentésükkel, gyakorlati hasznosságukkal mérhető.

James a lelki jelenségek értelmezése terén a tradicionális filozófiai koncepciók közül ekkor még leginkább a dualizmussal rokonszenvezett: 1890-ben írt általános lélektanában a dualizmust vallotta a lelki jelenségek értelmezése elvi kiindulópontjának. Ez különben egybevágott a világ monista magyarázataival szemben korábban is megnyilvánult idegenkedésével, elutasítással. (A hegeli-idealizmussal éppúgy szemben állt, mint a darwinizmust ellaposító, biologizáló Spencer-féle materializmussal.)

Később ez az idegenkedés filozófiai tanítómesterei, a neokriticista Charles Renouvier, de főként az irracionalista Bergson hatására tudatos pluralista meggyőződésévé vált, abban az értelemben, amely elvileg lehetetlennek tartja a világ sokminőségű jelenségeinek egységes voltát, egyetemes törvényszerűségeknek a létezését és a világ ezek alapján való magyarázatát.

Ezzel párhuzamosan egyre inkább elégtelennek, „kinőtt ruhának” érezte a dualizmust a pszichológia terén is, s a századfordulón, részben Wundt és Bergson, részben közvetlenül Mach hatására, a pozitivizmus újabb formájával, a machizmussal cserélte fel. Le kell szögeznünk, hogy itt nem a pozitivisták nézőpontban megvetkezett fordulatról van szó, hanem csak a korábbi pozitivisták és pluralista tendenciák kiteljesedéséről. James azt az „újdonságot” üdvözölte lelkesen, amely a lelki jelenségek értelmezésében a pozitivizmus klasszikus, első formájánál közvetlenebbül érvényesítette a pozitivisták, végső soron szubjektív idealista nézőpontot.

Természetesen továbbra is kérdés, mi vitte a pszichológus Jamest a lelki jelenségek dualista értelmezésének talajáról a machizmus táborába? Illetve mivel ez nem csak James elszigetelt, egyéni lépése volt, általában minek köszönhető a machizmus növekvő térhódítása a századfordulón a James—Wundt-típusú pszichológusok között? Hiszen ezek a kutatók (mint már említettük, és mint konkrétan Jamesnél is látni fogjuk) egzakt természettudományos alapon művelt, „filozófia nélküli” önálló lélektan-tudományt akartak, annak létrehozásán fáradoztak, miért hódoltak be viszonylag oly gyorsan egy *filozófiai* koncepciónak?

Az okok itt is összetettek és — a pszichológia terén — sajnos kevésbé elemzettek. Bizonyos, hogy korántsem pusztán a filozófia területén keresendő, hanem azokban az általános jelenségekben, amelyek széles polgári értelmiségi körökben segítették elő a pozitivizmus és az irracionalizmus terjedését. Ilyen volt a többi között a tudományos fogalmaknak és koncepcióknak a tudományok felgyorsult, intenzív fejlődésével elkerülhetetlenül együttjáró átértékelődése, továbbá a polgári értelmiség jelentős részének az egyrészt szinte vérévé váló óvatossága, előítélete az erősebb munkásmozgalom elvi-ideológiai bázisát képező dialektikus és történelmi materializmussal szemben, s másrészt ugyanakkor szembetűnő — társadalmilag viszont teljesen érthető — kritikátlan fogékonysága mindenféle harmadikutas „izmus” iránt.

Nem lenne értelme itt, a terjedelem megszabta szűk keretek között röviden, elnagyoltan foglalkozni a pozitivizmus újabb formái terjedésének általános okaival, Lenin a „Materializmus és empiriokriticizmus” c. művében behatóan és részletesen elemezte ezeket. Sőt ezen túlmenően példamutatóan

elemezte azokat a különös okokat is, amelyek a fizika fejlődésének adott szakaszán ideiglenesen kedveztek a machizmusnak. E különös okok feltárása a pszichológia terén azonban nagyrészt még csak feladat. Mi vázlatosan a következőket emelnénk ki:

1. Amiről már szözlöttünk: a főbb — részben idealista, ill. dualista, részben mechanikus materialista indítású — lélektani irányzatok terméketlensége, csődje a XIX. sz. közepén, ugyanakkor a lélektan önálló arculatának kirajzolódása az agyfiziológia, a pszichofizika és a kísérletes, fiziológiai lélektan fejlődésével.

2. Jamesék kiábrándulása és szembekerülése a hagyományos lélektani irányzatok és a mögöttük álló kompromittálódott, berozsdásodottnak, idejétmúltnak érzett és ítélt filozófiai irányzatokkal, illetve helyes orientálódása a kísérletes fiziológiai lélektanra, lelkesedése az önálló lélektan ügyéért.

3. Tény, hogy ez időben a machizmus a polgári pszichológusok számára azt az egyedüli (általuk egyedül ismert) filozófiai koncepciót jelentette, amely tiszteletben tartotta a lélektan önállósulási törekvését, nem fenyegette elnyeléssel, lehetőséget nyújtott a kísérletes lélektan fejlődésének szorgalmazására, sőt a lelki jelenségek konkrét tanulmányozása (és nem a végső filozófiai kérdések!) terén bizonyos fokig eredeti kérdésfeltevésekre. (Vegyük hozzá, hogy a dialektikus materializmus igazi tartalmában a kutatók előtt ismeretlen maradt, s így hajlamosak voltak arra, hogy a metafizikus materializmussal azonosítsák.)

4. Ugyanakkor a machizmus azt is lehetővé tette, hogy az „objektív” természettudományos szemlélet, látszólagos „világnézeti semlegesség” talajára helyezkedhessenek. Ez a „semlegesség” pedig ugyanakkor biztosította a pluralista meggyőződés fenntartását, az objektum-szubjektum viszonyában a materialista determinizmus elvetését, rugalmassága pedig végső soron a szubjektív idealista tendenciák érvényesítését is.

5. A pszichológiai kutatás fejlődésének e szakaszán a kutatók többsége még őszintén hitte, hogy a lelki jelenségek egzakt, tudományos vizsgálatához elegendő a kísérletes, fiziológiai oldalról történő megközelítés, a természettudományos szemlélet. Fel sem merült előttük az emberi pszichikum lényegének mélyebb vonatkozása, társadalmi determináltsága tisztázásának szükségessége, a tudatnak a valósághoz való megismerő viszonyát valló felfogásokat pedig pusztán az elavult pszichológiai irányzatok terhes, visszahúzó hagyatékának tartották. Mindez egybevágott a machizmus törekvéseivel. Észre sem vették, hogy éppen ezért esnek — mégpedig regresszív — filozófiai koncepció (biologizmus, machizmus) áldozatául, s — szabadulni akarván a filozófiától — a lelki jelenségeket egyoldalúan, csak a fiziológiai folyamatok síkjáról közelítik meg. A pszichológia történetének megszívlelendő tanulsága, hogy a lelki jelenségek lényegének értelmezésében az „alulról” a fiziológiai folyamatok felől kiinduló biológiai materializmus nem zárja ki a szubjektív idealizmust sőt — konzekvensen végig vive — szükségszerűen oda vezet.

Hogyan, milyen eredményekkel realizálódik mindez konkrétan a jamesi pszichológia területén.

James a pszichológia terén is mindenekelőtt jó természettudós akar lenni, amivel az absztrakcionizmus (amelyen a pszichológiában a racionalista tudatlélektant értette) összeegyeztethetetlen. Ezért elveti azokat az elképzeléseket, amelyek a tudatot mint önálló szubsztanciát, önálló „eszmei” létezőt tételezik. Ugyanaz a gondolat fogalmazódik meg benne, mint Wundtban: lélektant — „lélek” nélkül!

De legalább annyira idegenek számára az asszociációs pszichológia mechanisztikus atomizáló tendenciái is. Ma is elfogadható az a jellemzés, amelyet ezen irányzat egyoldalú tudatfelfogásáról adott: „Egy befolyásos lélektani iskola megkísérelte, hogy a határvonalak pontatlanságát elkerülje, s hogy a dolgokat élesebb elemzéssel pontosabbnak, tudományosabbnak tüntesse fel. Ez iskola szerint a tudatmezők bizonyos számú egészen meghatározott elemi állapotokból állanak, amelyek vagy mechanikusan vannak egy képbe összefűzve, vagy kémiaiilag vegyülve. Egyes gondolkodók, így Spencer és Taine szerint ezek a lelki állapotok végül elemi pszichikai részecskékre vagy a lelki anyag (mindtuff) atomsúlyaira bomlanak, amelyekből aztán az összes közvetlenül ismeretes szellemi állapotok fel volnának építhetők.” (III/10.) Pszichológiai főművében pedig különösnek és irracionálisnak jellemezte azt az elképzelést, amely a lelket elemetáris, ravaszan működő képességek láncolatából állónak fogja fel. (I)

Nemcsak a pszichológia tárgyának, hanem módszerének megítélésében is szembekerül a korábbi irányzatokkal. Nem ért egyet a korábban egyedül adekvátnek, célravezetőnek ismert, az introspekciós (önbeszámolókon alapuló) módszer kizárólagos alkalmazásával sem, mert felismeri legfőbb fogyatékoságát, azt ugyanis, hogy általában figyelmen kívül hagyja, hogy az emberek nem olyanok, mint amilyeneknek magukat képzelik.

Jól ítéli meg a helyzetet, amikor csatlakozik minden olyan törekvéshez, amely *önálló lélektant* követel, ugyanakkor viszont — az aktus-lélektannak (pl. Brentanóval) szemben — hangsúlyozza, hogy *megteremtésének útja csakis a kísérleti lélektan kiépítése lehet.* (Itt jegyezzük meg, hogy Amerikában ő állított fel elsőnek pszichológiai laboratóriumot 1875-ben.)

Jamest az a felismerés vezeti, hogy a pszichológiát fel kell szabadítani a filozófia hatása alól, és természettudománnyá kell tenni. Elégedetten és tudatosan vallja magáról, hogy a lelki jelenségek leírásával foglalkozik, pozitivistá szemlélettel a természettudományok látásmódját („the point of view of natural science”) érvényesíti műveiben.

1890-ben megjelent főművében Wundthoz hasonlóan mint természettudományt jellemzi a pszichológiát. „A pszichológiát e könyvben természettudományként kell tárgyalnunk” — írja (I) 5.) „... ez a szigorúan pozitivistá szemléletmód könyvem egyetlen olyan jellemzője, amelyet hajlandó vagyok eredetinek tartani.” (I/6.) „A pszichológia mint természettudomány ugyanolyan részleges és ideiglenes módon bánik a dolgokkal, mint a fizika vagy a többi természettudomány.” (I/6.)

A pszichológia tárgyról ugyanitt így vélekedik: „A pszichológia a lelki életről, a lelki élet jelenségeiről és tartalmairól szóló tudomány. Lelki jelenségeken olyan dolgokat értünk, mint érzelmek, észlelések, kedélyváltozások, megismerési aktusok, logikai megfontolások, elhatározások, akarati cselekvések és ehhez hasonlók. ‚Magyarázatuknak’ természetesen magukban kell foglalnia okaik, feltételeik és közvetlen követelményeik tanulmányozását, amennyiben ezek megállapíthatók.” (I/1.)

James nem közelíthette volna a pszichológiát a természettudományokhoz, ha nem ismeri fel és nem állítja előtérbe a lelki jelenségek idegfiziológiai megalapozottságát. Ezért szerves és lényeges része koncepciójának a sokatvitatott „nincs pszichikai idegfiziológiai nélkül” jelszó, amely pedig a pszichológia önállósulásának történelmi folyamatát tekintve legalább annyira indokolt és hatásos volt, mint a wundti jelszó.

Ugyanakkor James abbéli törekvésében, hogy bábáskodjék az önálló, egzakt, tudományos alapon álló pszichológia létrehozásában, túlságosan előtérbe állott a módszer problémája, és háttérbe szorult a tudat specifikumának s a valósághoz való viszonyának mélyebb tisztázása.

A pszichológia fejlődésének akkori fokán ez bizonyos fokig természetes, hiszen e periódusban a fejlődés kulcsa az volt, hogy a pszichológia elhatárolódjék a filozófiától, és közeledjék az agyfiziológiához. Jamesnél azonban annyira előtérbe állott a pszichofiziológiai probléma, hogy nála komolyabb formában, mélyebb tanulmányozás igényével fel sem vetődött a pszichikum és külvilág, a pszichikum és társadalom problematikája. Sőt, már a „The Principles of Psychology”-ban határozottan leszögezi: mivel a pszichológia empirikus tudomány, nem is feladata azt vizsgálni, hogy a lelki jelenségekben levő tudás ismeret az objektum és a szubjektum közötti viszony-e. Ez az ismeretelmélet, problémája, mely ezt a kérdést racionálisan közelíti meg, ellentétben az empirikus „leíró” jellegű pszichológiával, amely ezt nem vizsgálja. James tehát nem ismerte fel, hogy a pszichológia tárgyának specifikumához mint lényegi vonatkozás hozzátartozik a tudatnak a valósághoz való megismerő viszonya.

Felismerte viszont azt, hogy a pszichológiát közelebb kell hozni a gyakorlati élet követelményeihez. James mindig is érzékenyen reagált a gyakorlati életből jövő impulzusokra. Az amerikai életforma ebben az időben hívta fel a kutatók figyelmét arra, hogy ki kell dolgozni bizonyos gyakorlati segéd-eszközöket a rátermettség, a képesség felismerésére.

Az általános lélektan, a neveléslélektan és általában az alkalmazott lélektan szempontjából egyaránt érdekes és hasznos az a jamesi gondolat, amely tagadja a képességek abszolútizálását, ami a korábbi tudatlélektannak és az asszociációs pszichológiának egyaránt sajátossága volt: „... világos, hogy a *képesség* nem *abszolúte* létezik, hanem *meghatározott feltételek között hat*, és ezen feltételek megtalálása a pszichológia legérdekesebb feladatává válik.” (III/22.)

Valóban, az egyik legjelentősebb alkalmazott lélektani tudományról, a neveléslélektanról nem is beszélhetünk mindaddig, amíg a képességeket abszolútizáló nézeteket fel nem számoltuk. Hiszen egyik legfontosabb feladata azoknak a feltételeknek a tanulmányozása és kialakítása, amelyek között az öröklött hajlamokból szükségszerűen kifejlődnek meghatározott képességek. Természetesen a személyiséglélektan sem boldogulhat, ha nem veszi figyelembe, hogy a képességek nem velünk születettek, hanem csak adottságokból, meghatározott körülmények hatására fejlődnek ki.

James az általános pszichológiai ismereteket — a pedagógián keresztül — a célszerűbb és tervszerűbb nevelésben kívánta hasznosítani. A nevelésnek aktív programot adott, azt tartotta, hogy az „az ember megtartására irányuló szerzett szokásoknak és a cselekvésre való hajlandóságának a szervezése”. (III/17.)

A természettudományokhoz való közelítés, a kísérleti fiziológiai lélektanra való orientálódás, valamint a gyakorlati élet követelményeihez való hangolás számos új és értékes gondolattal gazdagította a pszichológiát, előrelendítette fejlődését. Ilyen értékes meglátása volt Jamesnek pl. az, hogy a tudat aktív, dinamikus folyamat, hogy a tudati folyamatok fiziológiailag megalapozottak. Ilyen új és hasznos felismerése volt az is, hogy a tudat konkrét személyiség tudata, s mindig csak az élő, konkrét emberhez tartozó jelenség-

ként tanulmányozható. Ez a gondolat a pszichotechnikából fel sem merülhet, és még Wundtnál is hiányzott.

Új szint és építőkövet jelentett a pszichológia fejlődésében a lelki jelenségek gyakorlati oldalának hangsúlyozása, az a gondolat, hogy a tudati jelenségek irányítóan hatnak a magatartásra, a cselekvésre, lényegi vonatkozásuk tehát a funkcionális lélektan megalapozójának tekinthető. A tudatnak a cselekvést, viselkedést irányító szerepe azonban Jamesnél bizonyos egyoldalúsággal hangsúlyozódott, s ezáltal lehetőséget adott a viselkedés-lélektan, a behaviorizmus kialakulására.

Végül új a lelki jelenségek komplex voltának, egész jellegének a megsejtése, ez a gondolat később az alaklélektanban teljesebben ki.

II. W. James tudatfelfogása

James pszichológiai munkásságának legeredetibb része a tudat (az ő kifejezésével: tudatfolyam, tudatáramlás) sajátos interpretációja. Épp ezért térünk ki részletesebben tudatfelfogásának elemzésére. Az egységes értékelés, ítélet nem könnyű, hiszen itt is helyes meglátások, pozitív törekvések keverednek a polgári életforma nyilvánvalóan reakciós ideológiai sablonjaival, és éppen ezért itt is csak részmegoldásokig jut el, a teljes megoldás szintjéig még nem.

James tudatfelfogásának vizsgálatához elsősorban a „The Principles of Psychology” c. főművét és az „Essays in Radical Empiricism” c. tanulmánykötetben megjelent, az 1904-es római kongresszuson elhangzott „Létezik-e tudat” c. értekezését vettük alapul. A két írásban kifejtett álláspontok — Jamesnek a dualizmustól a machizmushoz történő fejlődéséből következően — nem teljesen azonosak, főbb vonásaikban azonban megegyeznek.

A jamesi tudatfelfogás már fentebb kiemelt újszerű sajátosságai a legszorosabban összefüggnek egymással, mi azonban a jobb megértés és a differenciáltabb elemzés számára most kinagyítjuk őket a kép egészéből.

1. A tudat mint önálló eszmei szubsztancia tagadása

James a „lélek” idealista fogalmával együtt a tudat azon interpretációját is elvetette, amely a klasszikus pszichológia idealista racionalista vonalát jellemezte. A tudatnak mint önálló eszmei szubsztanciának ez a tagadása nyilvánul meg abban, hogy hangsúlyozza a pszichikai idegfiziológiai megalapozottságát: „Minden lelki jelenség közvetlenül valamilyen testi tevékenység következménye... Valamely tudati állapot közvetlen feltétele: meghatározott módon végbemenő történés az agyféltekében.” (I/5.) Felfogását legpregnansabban jelszava fejezi ki: „nincs pszichikai idegfiziológiai nélkül”.

James e jelszóért napjainkig erősen bírálják, mondván, hogy teljesen téves álláspontot fejez ki. (Pl. XVI.)

Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést.

Tudománytörténeti szempontból nézve kétségtelen, hogy e jelszó a korábbi idealista racionalista pszichológia, a pszichikai önállósítása, abszolutizálása ellen irányult — és ez vitathatatlan érdeme. Erről szólva írja James: „A régi racionális pszichológia legnagyobb hibája, hogy a lelket mint abszolút szellemet kezelte.” (I/2.) James nem azzal követte el a hibát, hogy 1890-ben, az önálló pszichológia kiépítésekor a pszichikai és idegfiziológiai elválaszthatatlanságot hangsúlyozta. Ma már kétséget kizáróan tudjuk, hogy minden lelki

jelenségek átélésekor meghatározott folyamat megy végbe valahol a központi idegrendszerben. (XIII.)

James ott tévedett, hogy a pszichológiai kutatás tárgyát más természet-tudományok tárgyával analógnak tekintette, teljességgel figyelmen kívül hagyva az emberi pszichikum *társadalmi* determináltságát.

Ez, bármennyire sok részigazság meglátását is tette lehetővé, végül is szükségszerűen félrevitte a pszichológiai kutatás irányát, s a pszichológia alap-problémáját pszichofiziológiává változtatta. Így a kutatás az objektum (a külvilág, ezen belül döntően a társadalom) és szubjektum kölcsönhatásának tanulmányozása helyett a szubjektum pszichikai és fiziológiai folyamatainak *önmagába zárt* vizsgálatára szűkült.

Ezzel kapcsolatban Rubinstein helyesen és logikusan állapítja meg, hogy az ún. pszichofiziológiai probléma egyoldalú — a pszichikum és környezet viszonyát figyelmen kívül hagyó — exponálása kétséggé teszi maguknak a pszichikus jelenségek és az idegfiziológiai folyamatok közötti összefüggéseknek helyes értelmezését. (VII/7—36) A szubjektum tudata és az objektív külvilág közötti kölcsönhatás tanulmányozása nélkül ugyan is megválaszolatlanok maradnak az olyan döntő kérdések, mint pl., hogy mi határozza meg a pszichikum kialakulását és fejlődését elsődlegesen, vannak-e a pszichikus jelenségeknek törvényszerűségeik, s ha igen, kizárólag az agyműködés törvényszerűségei által determináltak-e stb.

Ezeket a kérdéseket természetszerűleg senkinek sem sikerül megkerülnie, aki valamennyire is komolyan veszi a pszichológiát. Márpedig James komolyan vette, hiszen egzakt, tudományos megalapozására törekedett. A tudat társadalmi determináltságának marxista felismerése azonban az ő korában nem volt ismert a polgári gondolkodók előtt, a pszichológiában pedig — amennyiben egyáltalán előfordult benne, a társadalmi hatás vizsgálata leszűkült a környezet, a „milieu” vizsgálatára, és teljesen más úton járt, mint a kísérleti lélektan, ami pedig James számára egyenesen taszító tényező volt.

Meg kívánjuk jegyezni, hogy James példája is alátámasztja: bármennyire is reális, komoly előnyökkel jár a pszichológiai problémák „alulról”, az elemi fiziológiai mechanizmusok oldaláról kiinduló vizsgálata, az emberi pszichikum problémáját még akkor sem oldja meg, ha tudatosan szem előtt tartja, hogy az ember társadalmi lény, ha az alkalmazkodás fogalmába beviszi az aktivitás jegyét, a környezet fogalmába a társadalmi jelleget, osztályjellegét stb. Nem is oldhatja meg, mert a fiziológiai oldalról történő vizsgálatnál „az alapfogalmak lényegileg más vonatkozási rendszerből származnak, mint az ember és a társadalom közötti vonatkozások rendszere. (VII/351.)

A tudat idealista interpretációjának tagadása azonban nem csupán abban nyilvánul meg Jamesnél, hogy a tudatot az agyhoz kapcsolja. Folytatódik abban is, hogy tagadja a tudatot a személyiségtől elszakítva vizsgáló felfogás létjogosultságát. Alapelveként hangsúlyozza hogy a *tudat a konkrét ember tudata, a személyiség tudata*: „Minden tudatállapot egy személyes tudat részeként jelenik meg”. (I/225)

A tudat abszolutizálásának tagadása abban is megmutatkozott, hogy James felhívta a figyelmet a korábbi pszichológia által teljesen elhanyagolt mozzanatra, a *tudat és a cselekvés, viselkedés* közötti kapcsolatra, sőt tanulmányozását a pszichológia elsődleges feladatai közé sorolta.

James élő problémát vetett itt fel, olyat, amellyel a tudatot hiposztazáló irányzat komoly formában nem is számolt. Ujszerű gondolata kezdetként

magába foglalta azt a később kísérletileg is igazolt álláspontot, hogy a lelki jelenség lényegénél fogva valami közvetlenül megfigyelhetőben, a cselekvésben és a viselkedésben nyilvánul meg, hogy a lelki jelenség biológiai funkciója a cselekvés, a viselkedés irányítása. Ez határozottan előrelépést jelentett a lélektan alapvető tényanyagának feltárása terén. De előrelépés volt a módszer fejlesztése tekintetében is, mert nem arra a komoly hibaforrást jelentő „belső kép”-re támaszkodott, amelyet az emberek önmagukról kialakítanak. Ismeretes, hogy a cselekvés és a viselkedés elemzése jóval hatékonyabb módszere lett a lélektannak, mint az önmegfigyelés és az önbeszámoló, sőt a kutatás egy széles területén, az állatlélektanban az egyedüli megismerési mód.

2. *A tudat mint aktív, permanens dinamikus folyamat, mint „tudat-áradat”*

James nemcsak a tudat-fogalom önálló szubsztanciává tételét ítélte el, hanem rendkívüli elégedetlenséget és tiltakozást váltott ki belőle az asszociációs pszichológia „atomizáló”, mechanikus jellegű tudat-felfogása, valamint a mechanikus materializmus passzívan visszatükröződő tudatának fogalma is (itt általában Feuerbachra hivatkozott). Magát a tudat kifejezést is annyira kompromittálnak tartotta, hogy már a „Principles . . .”-ben olyan terminussal próbálkozott, amely szerinte jobban rátapint a dolog lényegére, és ezt a „tudat-folyam”, „tudat-áradat” elnevezésben vélte megtalálni.

A „tudat-folyam” vagy „tudat-áradat” kifejezés James szerint az alap-
tényt szögezi le, és pedig azt, hogy „a tudat valamilyen módon történik, végbe-
megy, valamilyen történést jelent”. (I/224)

A tudat James által kiemelt öt sajátossága közül is kettő kifejezetten e szakadatlan változásra, folyamat jellegre utal: „Minden egyes személyes tudaton belül folytonosan váltakoznak a tudatállapotok . . . Minden személyes tudat észrevehetően folytonos jellegű.” (I/225)

James a tudat-fogalom tagadásával nem a tudat létezését, nem általában a tudatot tagadja, hanem egy korábban kialakult s beidegződött tudat-interpretációt: „Csupán azt akarom tagadni, hogy ez a szó lényegét képvisel, de a legnyomatékosabban hangsúlyozom, hogy történést, cselekvést jelent . . . A tudat'-nak szükségszerűen meg kell magyaráznia azt a tényt, hogy a dolgok nemcsak vannak, hanem tudatosultak is. Annak, aki kitörülné a tudat fogalmát alapelvei listájáról, mégis gondoskodnia kellene valamiképpen a funkció folytatásáról.” (IV/148)

Felfogása már csak azért sem irányulhatott általában véve a tudat tagadására, mert ugyanakkor másutt hangsúlyozta, hogy a pszichológia fő ténye, amelyet kimutat, a tudat-folyam létezése.

Mit ért James „tudat-folyamon”, „tudat-áradaton”? A váltakozó tudatmezők összességét: „. . . bennünk éber állapotban (és gyakran akkor is, ha alszunk) *valami tudatos megy végbe*. Ez egy folyamat, amelyben tudatjelenségek, érzelmek, vágyak megfontolások stb. mint hullámok, mezők (vagy bárhogy nevezzük is) következnek egymás után. Ezekből a jelenségekből alakult ki belső életünk. E folyamat létezése az a fő tény, amelyet tudományunk kimutat, természete és eredete pedig teszik legfőbb problémáját.” (III/8)

A „tudat-folyam” *első általános ténye* tehát, *hogy tudatmezőkből áll, s a második, hogy a konkrét tudatmezők egyre összetettebbekké válnak*. E tudatmezők tartalma: a saját testünkre és a környezet tárgyaira vonatkozó észrevévések, korábbi és távolabbi dolgok képzetek, a megelégedés és az elégedetlenség

érzelmei, vágyak, akarati elhatározások stb. — állandóan változó összetételben.

„Ha a tudatállapotokat vagy mezőket osztályozni akarjuk, különféle tulajdonságaikat le akarjuk írni, tartalmukat elemekre akarjuk bontani, . . . a leírás vagy elemzés mezején mozgunk.” Ez a pszichológia feladata. „Ha ellenben azt kérdezik, honnét jönnek, miért olyanok, amilyenek, akkor . . . a magyarázat terén haladunk.” „Ezt a filozófia feladatának tartja, mert véleménye szerint a pszichológia miatt természettudományos egzaktságra törekvő tudomány a tudat-mezők áradását csupán csak leírhatja, ugyanis nyíltan be kell ismernem, hogy az egymásra következő tudatmezők eredetéről, valamint meghatározott belső szerkezetükről alapjában semmit sem tudunk.” (III/8)

James tehát a tudat fogalmát láthatóan *funkcionális* oldaláról közeli-tette meg, s meghatározásában helyesen *arra törekedett, hogy a korábbi statikus és hiposztazált tudatfogalom helyébe aktív, dinamikus tudat-képet állítson*. Szerinte a tudat csak mint folyamat, csak mint szakadatlan történésláncolat létezik, ezért fogalmilag a történésláncolat dinamikus egészét kell kifejeznünk. Az általa megrajzolt tudatfolyamat kép bizonyos fokig összhangban állott az agyfiziológia adataival, amelyek szerint az agy szakadatlan impulzus-áradat szintere.

A tudat aktív, dinamikus folyamat voltának hangsúlyozása valóban szükséges lépés volt a pszichológia és a filozófia tudatfogalma fejlődésének történetében, James mint pszichológus helyesen látta meg, hogy a tudat aktivitását és egyáltalán a tudat meghatározottságát nem az önálló, szubsztanciális létezés, hanem valahol a *sajátos működés* vonalán kell keresni. A tudat aktivitása és dinamikussága mint a tudat általános jellemző sajátosságai megértéséhez és kimunkálásához szükséges egységes alapot azonban már nem talála meg. Vizsgáljuk meg ennek okait kissé részletesebben.

James 1890-ben, főműve megírása idején még erőteljesen hirdette, hogy a Descartes által kezdeményezett dualizmusnál is tökéletesebb, nyíltabb, kifejezettebb dualizmus alapján áll: „Ez a teljes dualizmus álláspontja. Ez az álláspont két elemet feltételez: a megismerő szellemet s a megismerendő dolgot, és a kettőt úgy tekinti, mint amelyek nem vezethetők vissza egymásra. Egyikük sem lép ki önmagából, s nem megy át a másikba. Egymással szemtől szembe állanak a közös világban — az egyik pusztán megismeri a másikat — a korrelátumot megismerik.” (I/218)

Itt még elismerte, hogy a lelki jelenségekben valamilyen velünk szembenálló, velünk ellentétes, *más dolgok* (tér-időbeni anyagi objektumok, történések, folyamatok vagy más lelki jelenségek) tudása, ismerete jelentkezik, hogy észleleteink ismeret jellegűek. De — a pszichológiát pozitivista szemléletű vagy leíró jellegű természettudománynak fogva fel — kutatási köréből már ekkor kitagadta annak vizsgálatát, hogy a lelkijelenségeknek e más dolgokhoz való viszonya mennyiben tekinthető az objektum és szubjektum viszonyának. A kérdést azonban ekkor még nem tekintette jogosulatlanoknak és „túlhaladottnak”.

Másfél évtizeddel később viszont már tagadta a lelki jelenség és az objektív tartalma megkülönböztetésének létjogosultságát s mindent, anyagi és szellemi egyaránt egybeolvasztott a machista módon értelmezett „tapasztalat” fogalomban.

(Érdekes, hogy Wundt már tulajdonképpen kezdettől fogva machista koncepciót vallott a pszichológia és a természettudományok tárgyáról. Szerinte a tárgy ugyanaz, csak megkülönböztethetünk közvetett (természet-

tudományi) és közvetlen (lélektani) tapasztalást, az azonban nem kétféle, egymástól független tapasztalás, csak kétféle szemléleti mód.)

James 1904-ben, „tér át” a machizmusra, mint ezt az 1904-es római kongresszuson tartott beszéde mutatja: „... állítom, hogy a tapasztalat egy adott osztatlan adagja társainak egy bizonyos kontextusában (összefüggérendszerében) véve a megismerő, a lelkiállapot, a ‚tudat’ szerepét játssza, míg egy másik kontextusban a tapasztalat ugyanezen osztatlan része a megismert dolog, egy objektív ‚tartalom’ szerepét játssza. Egyszóval az egyik csoportban mint gondolat, a másik csoportban mint dolog szerepel... A gondolatok... ugyanabból az anyagból (nyersanyagból) készültek, mint a dolgok” — írja. (IV/150) B. Russell épp azt tekinti James legfőbb érdemének, hogy elvetette a tudati jelenségek ismeretelméleti aspektusát, az ebből a szempontból alapvető objektum-szubjektum fogalmát. (XVI/812)

James végeredményben fenomenológiai síkon közelítette meg a tudatot, s a tartalmi oldal, a tudatnak a valósághoz való gnoszeológiai viszonya mellőzésével szükségképpen egyoldalú, hamis képet kapott mint a tudat lényegét, tartalmát, mind a funkcióit illetően. Rajta is beigazolódtott — igaz, negatív előjellel — az az ismert dialektikus elv, hogy „a dolgok titkát megismerni annyi, mint felfedni keletkezésük titkát”. Ezt a kulcsot James sem mellőzhette büntetlenül.

Azzal, hogy kizárta a tudat lényegéből az objektum-szubjektum közötti kölcsönhatás gnoszeológiai oldalát, a valósághoz való megismerő viszonyát, mintegy megválaszolatlaná tette a maga számára, hogy mégis, miként létezik a tudat, mit jelent az objektív létezése, milyen értelemben objektív és szubjektív; pontosabban: az indulás — a tudatáradat és a magasabb idegműködés fiziológiai folyamatainak azzal párosult túlhangsúlyozása, hogy a lelki jelenségek, tudati állapotok eredetükre nézve sem az idegfiziológiai állapotokkal, sem az objektív valóság hatásával nem magyarázhatók — szükség-szerűen az epifenomenalizmushoz vezetett.

A pszichikus jelenségek epifenomenalista megközelítése bizonyos fokig vele járt a múlt századi kísérleti fiziológiai pszichológiájával. Képviselői „abból a gondolatból indultak ki, hogy a valóban tudományos pszichológia megteremtéséhez elég elismernünk azt az empirikus tényt, hogy a tudat jelenségei kapcsolatosak a fiziológiai folyamatokkal, és hogy mindkettőjük a külső hatások által determináltak. Ezután hozzá kell fogni kísérleti módszerekkel történő tanulmányozásukhoz.” (VII/27.)

Egy viszonylag egyszerű körülmény azonban itt is leküzdhetetlen nehézségeket okozott. Tulajdonképpen arról van szó, hogy elegendő-e a pszichikum okozati kapcsolataiba és törvényszerűségeibe való behatolásakor e két viszonylatnak — a tudat jelenségeinek és az objektív fiziológiai jelenségeknek — pusztán egyidejű figyelembevétele? „Ha a kísérleti anyagok talaján maradunk és nem akarunk éles ellentmondásba kerülni az okság tudományos értelmezésével, akkor csupán a két jelenségsor lefolyásának párhuzamosságát hangsúlyozhatjuk.” Ezen az úton nem juthatunk el tehát a pszichikum lényegének felismeréséhez. (VII/28)

Amikor James a „Principles...”-ben ezt az álláspontot meghirdette, még nem lépett fel közvetlenül a materialista filozófia tudatfogalma ellen, ekkor a „tudat-áradat” koncepció éle még elsősorban a spekulatív idealista, valamint a mechanikus (köztük a mechanikus materialista) lélektani irányzatok ellen irányult. Implicite azonban már benne rejtett a materialista filozófia

anyag- és tudatfogalma elleni későbbi nyílt, közvetlen támadás lehetősége is, mert az idealista „lélek”, az abszolutizált „tudatfogalom” elleni támadás mégiscsak a dualizmus modernebb változata talajáról történt, így lényegénél fogva nem volt képes a teljes leszámolásra.

1904-ben azonban James már hangsúlyozottan a materialista filozófia tudatfogalma ellen lépett fel. Meglehetősen gyenge, naiv fejtegetéssel mint ósdi, primitív, a tudomány által túlhaladott hiedelmet akarta diszkreditálni: „Meg vagyok győződve arról — írja —, hogy a gondolkodás folyama (amelyet én hangsúlyozottan fenomenonnak tartok), egy gondatlan, felületes elnevezés valamire, ha alaposabban megvizsgáljuk, kiderül, hogy főként az én légzésem folyamatából áll... Léteznek a légzés mellett más belső tények (agyi-izomi beállítódások stb., amelyekről nagyobb „Pszichológiámban” beszéltem), és ezek növelik a 'tudat' követelését” (ti, azt, hogy a tudatot, mint önálló lényeket tételezzük — V. I.), de — folytatja — „... a légzés, amely valaha a 'szellem' eredetije volt, az orrlyukak és a hangrés között kifelé haladó lélek — azt hiszem, ez az a lényeg, amelyből a filozófusok a számukra tudatként ismert önálló lényeket (entity) megalkották. Ez a lényeg képzeletbeli, míg a gondolatok in concreto teljesen valóságosak. De az in concreto gondolatok ugyanabból az anyagból (nyersanyagból) vannak, amelyből a dolgok.” (IV/160.)

A metafizikus és a vulgármaterialista álláspont láthatóan a machizmus pozíciójából cáfolta James. Ez még világosabb lesz a következőkben: „... nincs olyan őseredeti anyag vagy a létezőnek olyan minősége, amelyből — szembeállítva azzal, amely az anyagi tárgyakat alkotja — a tárgyakról való gondolataink készülnek”. (IV/148) Ezzel szemben mi van? A „semleges” tapasztalati elemek, amelyek egyik vonatkozásban az objektum, a tartalom, más vonatkozásban a tudat szerepét töltik be: „... ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a világban csupán egy elsődleges dolog vagy anyag van, melyből minden áll, s ha ezt a dolgot „tisztá tapasztalat”-nak nevezzük, akkor a tudás könnyen magyarázható a tiszta tapasztalat adagjai között felléphető viszony sajátos formájaként. A viszony maga a tiszta tapasztalat része... (IV. 148)

James tehát elfogadta a machizmus tételét a tapasztalati elemek semlegességéről.

„A tudat, ha mint 'tapasztalatot' tárgya — a lét helyére állítják, csakugyan szertefoszlik” — állapítja meg Rubinstein. „Így tehát James filozófiai fejlődése és a machizmus álláspontjára való áttérés megfosztotta talajától azt a tudatlélektant, amelynek éppen ő volt egyik legnagyobb képviselője, és szabaddá tette az utat a behaviorizmus, vagyis a viselkedés-lélektan előtt” (VIII/26)

Valóban, a jamesi tudataradat-koncepció végkifejlődésében negatív. Az eredeti gondolat, a tudat aktív, dinamikus folyamat voltának eszméje azonban a hamis világnézeti interpretáció ellenére is *termékeny* gondolatnak bizonyult a pszichológiában, az ilyen jelenség nem ritka a tudomány történetében. Így pl. a „tudat-folyam” dinamikus koncepciója vezet rá Jamest a pszichikum egyik alapvető sajátosságára: „Egyetlen, már egyszer előfordult pszichés állapot sem ismétlődhet meg, azonos módon, és nem lehet azonos azzal, ami korábban volt.” (I/150) E gondolat azonban Jamesnél kísérletesen még nem kidolgozott, sokkal inkább intuitív jellegű, éppúgy, mint a képességekre vonatkozó megállapítása is. Mindezek azonban pozitív gondolatok, s a pszichológiai kutatás továbbfejlődése során érvényesültek is, kifejtésre is kerültek.

James örökségének kétségtelenül egyik legdöntőbb tanulása az a tény, hogy ha a tudat vizsgálatában hamis világnézeti bázisról indulnak ki, a helyes törekvések, a pozitív meglátások is vagy kidolgozatlanok maradnak, vagy szükségszerűen eltorzulnak. A tudat aktivitása csak úgy válik érthetővé és egzakt módon megközelíthetővé, ha nem szakítjuk el attól, ami létrehozta, ami a léte lényegét, egzisztenciális értelmét adja, attól ti., hogy mind a valóság megismerésére, mind az átalakításra irányuló visszahatása egymástól elválaszthatatlan s egyaránt aktív folyamat. S az, hogy a pszichológia ma már mélyebben tanulmányozhatja a tudatnak mint aktív tényezőnek lényegét, az alapvetően éppen annak köszönhető, hogy a dialektikus materialista világnézet mintegy tudatosította ennek az aktivitásnak a fiziológiai folyamatok dinamikusságánál mélyebb alapját: a tudat társadalmi természetét.

James jellemzése a tudatról mint a lelki állapotok, az úgynevezett „tudatmezők” szüntelen aktív „áramlásáról”, egyben már egy másik, ezzel szorosan összefüggő sajátosságra is utal, mégpedig a tudat *dinamikus egész* voltára, *totalitására*, bár halványabb és kidolgozatlanabb nála, mint az aktivitás

3. A tudat „totalitása”, egész jellege

A tudat totalitását, *egész* jellegét James egy általánosabb és egy konkréttebb síkon közelítette meg.

Általános síkon a tudatfolyamat *egészét*, összetettségét, s ezzel összefüggésben azt hangsúlyozta, hogy a pszichológia — szemben a korábban általánosabb szintetikus módszerrel — a konkrét tudatmezőket, változásukat, váltakozásukat *analízis* útján elemezheti ki. Összetett tartalmú tudatmezőink legtöbbszörében van az észrevételnek egy határozottan fellépő magva, ez a tudatmező középpontja (fokális tárgy), és az ettől legtávolabb eső képzetek a tudat széleit, peremét alkotják.

Amit James itt megsejtett, azt Pavlov egzakt kísérleti úton tanulmányozta. Pavlov szerint „a tudat azzal függ össze, hogy az emberi agykéregben létrejött az optimális ingerelhetőség központja, miközben a kéreg többi területe csökkent ingerületi állapotban van. Az agykéreg optimálisan működő területe szüntelenül változtatja helyét a nagyagy féltekéinek egész felületén, s ennek következtében (a negatív indukció törvénye értelmében) a csökkent ingerelhetőség területei is változnak. A nagyagy féltekéinek kéregállományában végbemenő idegfolyamatok e kölcsönös viszonya alkotja a fiziológiai feltételét annak, hogy különböző lelkiállapotok jöhessenek létre, amelyek hol kisebb, hol nagyobb fokú tudatossággal rendelkeznek.” (J. P. Pavlov: Összegyűjtött Művei. 3. köt. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadója. 1949. 197. o. lásd IX/12.)

James azonban nem tett kísérletet a tudat egész jellegének ilyen egzakt elemzésére, az „egész” jelleget inkább egy szűkebb, konkréttebb síkon, a tapasztalat elemzésével próbálta megvilágítani. E tapasztalat-felfogásnak világnézeti szempontból alapvető hibája, hogy az érzékelés korabeli, de ma már elavult pszichofizikai kutatás és értelmezés alapján — a la machizmus — tagadja a tapasztalat objektív forrását, tapasztalataink objektív tartalmát. Ezt abból kiindulva teszi, hogy történelmietlenül fel sem veti azt a kérdést, honnan erednek és milyen szerepet játszanak a valóság megismerésében érzeteink, tapasztalataink, hanem kizárólagosan azt vizsgálja, hogy adott időpontban mit jelentenek viselkedésünk számára.

James machista tapasztalat-értékelésének abszurditását a legújabb érzékelés-fiziológiai kutatások még jobban megvilágították. Ezek ugyanis a pszichikumnak az érzékelésben betöltött szerepe aktivitásával együtt azt is feltárták, hogy a szubjektum gyakorlati tevékenysége, amely által aktív kölcsönhatásban van az objektív külvilággal (a társadalommal s rajta keresztül a természettel), az érzékelési folyamatok minőségének és eredményeinek meghatározásában s az érzékelőképesség fejlődésében is lényeges tényező. (Ezekkel az újabb érzékelésfiziológiai kutatásokkal több referátum foglalkozott az 1962-es moszkvai fiziológus-pszichológus-filozófus tanácskozáson). (XVII)

James tapasztalat-felfogása azonban emellett — saját érvényességi körében, az érzéki tapasztalatok konkrét lélektani elemzése területén (és nem a létező világ egészére kiterjesztett filozófiai alapfogalomként) — egy sor érdekes és használható megsejtést, gondolatot is tartalmazott, amelyek segítettek túljutni az érzéki tapasztalat egyoldalú, idealista és metafizikus materialista értékelésén. (Más kérdés, hogy érvelését, mint láttuk, helytelen filozófiai elmélet szolgálatába állította.)

Ilyen helyes felismerés az, hogy a tapasztalat komplex, összetett *egész*, olyan lelki jelenség, amelyben mindig szervesen együtt van a tárgy és a tudat működése. James szerint nincs tiszta tudat, mivel helytelen és mechanikus az az elképzelés, mely szerint a tapasztalatból kivonva a tartalmat, megmarad az „tiszta tudat”, a tapasztalatnak nincs ilyen belső kettőssége: „tudatra és tartalomra való különválasztása nem kivonás útján jön létre”, hanem a tapasztalat mindig más tapasztalatokkal „összeadva” alkotja a tudatfolyamatot. „A tapasztalat más tapasztalati tényekkel összeadva . . . különböző funkciójú lehet.” (IV/150)

A modern lélektani kutatások nem igazolták a tudatnak és a valóságnak jamesi tapasztalatban való „összeolvasztását”. De igazolták azt a megsejtést, hogy az érzéki tapasztalat tartalmát nem egyértelműen és teljesen az objektív külvilág határozza meg, hanem szerepe van benne a pszichikum egészének, korábbi fejlődésének, a megelőző érzékelésnek, valamint más tudati folyamatoknak is (figyelem, emlékezés, gondolkodás stb.). A környezeti hatás aktuális jelzésbeli jelentősége és érzéki képmása függ a múltbeli tapasztalatoktól, a beállítódástól is, mint ezt a modern neurofiziológiára és információelméletre támaszkodva ma már kísérletesen többoldalúan, egzaktan mérhetően kimutatják. (XVII)

Nem kevésbé érdekes James kísérlete a tapasztalat különböző formáinak feltárására. Abból indul ki, hogy a tapasztalatnak, attól függően, hogy milyen asszociatív kapcsolatba épül be, különböző funkciója lehet. Megkülönbözteti az ún. „tiszta tapasztalatot” (amelyen az aktuálisan érzékelt tudatmezőt, a tudatfolyamat „jelen pillanatnyi állapotát” érti, ebbe érzelmeinket, sőt néha gondolatainkat is beleveszi), valamint az aktuálisan nem érzékelhető, múltbeli vagy visszatekintő tapasztalatokat (ezek a legkülönfélébb asszociációs szisztémák, amelyekben a „tiszta tapasztalat” tagjaként funkcionál). Mint látható, James fogalom-használata sajátos és sokszor meglepő. A „tiszta tapasztalat” fogalmát például a machizmustól bizonyos fókig eltérően, a felfogás, az appercepció értelmében használja, gyakran beleérti — akárcsak a múltbeli tapasztalatba is — a gondolkodást is, melynek különben, mint később majd látjuk, alárendelt és mellőzött szerepet tulajdonít az érzéki tapasztalathoz képest.

Találó és pozitív gondolat James azon megállapítása is, hogy a tudat számára a tapasztalat mindkét formája realitás, egyaránt hat a viselkedésre.

James egyetért Münsterberggel, az alkalmazott lélektan, a reklámpszichológia egyik úttörőjével abban, hogy „a múltbeli dolgok emlékképe és a jelen észrevevése aktuális érzékelés — mindkettő meghatározhatja a viselkedésünket, mindkettő valóság, amelyről számot adunk s amellyel számolunk”. (IV/49)

James ugyanakkor mintegy egyenlőségjelet tesz a tapasztalat különböző formái s ebből következően a való és a képzelt világ közé. Azért jut ilyen eredményre, mert nem tartja szükségesnek mélyebben — nem a leírás, a szűk empiria szintjén, hanem úgy, ahogyan Pszichológiája bevezetőjében a lelki jelenségek vizsgálatáról írta —, keletkezésükben, okaikban vizsgálni meg a múltbeli tapasztalatokat, az emlékezeti és a képzeletbeli világ kialakulását. Így áll elő az a sajátos paradox helyzet, hogy a mechanikus szemlélet ellen harcoló James felfogása maga is mechanikussá válik. Vizsgálja a tapasztalat különböző formáinak hatását a viselkedésre, de teljességgel mellőzi a viselkedés, a gyakorlati tevékenység szerepét mind a tapasztalatok kialakulásában, mind fejlődésükben, korrekciójukban.

Végül is vizsgáljuk meg röviden azt a gondolatát, hogy a tapasztalat „... más tapasztalati tényekkel összeadva különböző funkciójú lehet”... A tapasztalat különböző eljárások tagja, teljesen különböző oldalról figyelhetjük meg”, különböző asszociációs szisztémákba vonhatjuk stb. (IV/150)

Mindez valóban igaz, egy és ugyanazon érzéki tapasztalat valóban különböző módon funkcionálhat a tudati életben, különböző tudati mechanizmusokban vehet részt. Egy bizonyos fa képe megjelenhet mint aktuális érzékelés (ebben az esetben egy tudott dolgot jelent), felelevenedhet emlékezetünkben, fantáziánk része lehet valamilyen táj elképzelésekor, lehet továbbá pl. építőkö, amikor — gondolati műveleteinkben — a fa fogalmához el kívánunk jutni stb.

Semmiképpen sem lehet viszont Jamesszel egyetérteni abban, hogy a tapasztalat az egyik összefüggérendszerben mint gondolat, a másikban mint dolog szerepel. „Állítom — írja —, hogy a tapasztalat egy adott osztatlan adagja társainak bizonyos kontextusában véve a megismerő, a lelkiállapot, a 'tudat' szerepét játssza, míg egy másik kontextusban a tapasztalat ugyanezen osztatlan része a megismert dolog, egy objektív tartalom szerepét játssza. Egyszóval, az egyik csoportban mint gondolat, a másik csoportban mint dolog szerepel.” (II/9—10)

James tehát a lelki jelenségek egyik valóban általános összefüggéséből megint csak a machista tapasztalat-fogalmat vezeti le. S hogy ezt látszólag logikusan megteheti, annak nem pusztán a szubjektív idealizmus ismert és általános gnoszeológiai forrása az oka (a lelki jelenségekre érvényes összefüggés kiterjesztése a valóság egészének területére), hanem konkrétan az is, hogy rendkívül hiányosan és jórészt hamisan oldja meg a tudat komplex, egész voltának ábrázolását, azt a problémát, amelyet különben helyesen és igényesen vet fel.

Mi hiányzik a tudat totalitásának, egész-jellegének megértéséhez és helyes ábrázolásához a jamesi koncepcióból?

Az, hogy ne csak horizontálisan, egymás mellé sorakoztassa a lelki jelenségek különböző szintű és funkciójú területeit, hanem tárja fel egymásra épülésüket, állandó kölcsönhatásuk vertikális mechanizmusait is. Jamesnél az aktuális észlelés, a dolgok tapasztalása és az emlékezet által megőrzött gondolkodásban funkcionáló múltbeli tapasztalat között tulajdonképpen csak együttlétezés van, nem pedig mélyebb értelemben vett összefüggés.

A tudat komplex és egész voltára adott jamesi magyarázat gyengeségében az is jelentősen közrejátszik, hogy a tudat-folyamaton belül olyannyira a tapasztalat tartja az átfogó jelentőségű, domináló jelenségnek, hogy ezáltal a gondolkodás — mint viszonylagosan önálló pszichikus jelenség — teljesen háttérbe szorul, s jamesi mellőzöttségében és kidolgozatlanságában szinte el is veszti viszonylagos önállóságát és specifikus funkcióját. (Ezért a pragmatista filozófia és pszichológia másik fő képviselője, Dewey határozottan meg is bírálta Jamest.) James vagy beleolvasztja a gondolkodást a tapasztalatba — még elemibb formájába, a „tisztá tapasztalat”-ba is —, vagy misztikus meghatározatlanságban hagyja.

James rendkívül homályos és zavaros válaszokkal szolgál arról, hogy mi a gondolat — ilyenekkel pl. „... egy tevékenység gondolattal párosulva éz a gondolat 'tudás', 'ismeret' . . .” (Miről? Hogyan jön létre? — e kérdésekre nem válaszol.) Vagy másutt: „A pszichológiai könyvek 'percepció' fejezete tele van tényekkel, amelyekben lényeges egyneműséget alkot a gondolat a dologgal . . . nem tudod megmondani, hogy hol kezdődik az egyik és hol végződik a másik, csak azt mondhatod, hogy ebben a köralakú látképben a kettő összeolvad.” (IV/157—158)

James szerint a tudat-folyamat igazi funkciója a cselekvés vezetése és irányítása. De lehet-e valóság megismerésétől elszakított gondolkodás a viselkedés, a cselekvés irányítója? Nem, hanem legfeljebb csak alávetettje az adott helyzetnek, környezetnek. Az ember mint „gyakorlati lény” Jamesnél pusztán „alkalmazkodó lényre” degradálódik.

4. A tudat eredetének és lényegének naturalista, biologizáló felfogása

W. James nyílt, határozott képviselője a tudat biologizálásának. A tudat eredetét és lényegét tudatosan a biológiai evolucionizmus pozíciójából közelíti meg, és biológiai alapfogalmakkal (túlélés, önfenntartás, alkalmazkodás stb.) értelmezi: „A szellemi élet első és fundamentális jelentősége abban áll, hogy lehetővé tegye az önfenntartás tevékenységét”. (I/4) Felfogása szerint az ember az állattól lényegileg csak abban különbözik, hogy szervezetfeletti, vagyis társadalmi környezetben él, s így nemcsak a természeti, hanem a társadalmi környezethez is alkalmazkodnia kell, az alapvető tevékenységi forma tehát változatlanul az alkalmazkodás, legfeljebb mechanizmusa vált bonyolultabbá.

Ugyanakkor a tudat lényegének értelmezésében James a racionalista lélektannal szemben kiemeli, hogy az *ember gyakorlati lény*, lényege a gyakorlati cselekvés. Ez logikus, és harmonizál a tudat gyakorlati oldalának, tevékenységet irányító funkciójának jamesi hangsúlyozásával. Ennek a saját korában újszerűnek ható, pozitívnak induló gondolatnak értékét azonban lerontja, hogy James koncepciójának más részei nemhogy igazolnák, hússal-vérrel töltenék meg ezt a pozitív megállapítást, hanem ellenkezőleg, a biologizáló tendencia érvényesülésévé elsilányítják, s szinte üressé teszik. Hiszen ha az ember csak olyan „gyakorlati lény, kinek értelme segítő eszközül szolgál a világon, az élethez való alkalmazkodáshoz” (III/14); kiemelés — V. I.) — mint ezt James leszögezi —, akkor bizony nem sok marad az ember gyakorlati, tevékeny, aktív mivoltából, az egész gyakorlati cselekvés kimerül a környezethez való alkalmazkodás passzív folyamatában.

A tudat tehát, eredete és lényege szerint pusztán az alkalmazkodást elősegítő eszköz, amely minőségileg lényegében alig különbözik az állati pszichi-

kumtól: „A tudat így eredetileg nem volt egyéb, mint az élettani tökéletesség egyfajta toldaléka, amely felesleges lett volna, ha nem vezetett volna hasznot-hajtó cselekvésre. Más oldalú felfogás mellett a tudat eredete megfejthetetlen lenne.” (III/13)

James a tudat társadalmi determináltságát tehát eleve kizárja a tudat eredetének és lényegének elemzéséből. Így, bár műveiben a Spencer-féle biológiai monista determinizmussal szemben több ízben is kifejezi roszallását, túlságosan komolyan nem tehetjük ezt. A tudat értelmezésében ő sem tudja kivonni magát Spencer hatása alól, és épp ezt a Spencertől kiinduló naturalista felfogást közvetíti a pragmatista pszichológia felé. E naturalista felfogás legfőbb jellemzője, hogy az ember és társadalom viszonyát lényegében az állatvilág és környezet közötti kölcsönhatás analógiájára fogja fel, s így tagadja az emberi tudat és állati pszichikum elvi, minőségi különbségét.

Félreértések elkerülése végett már itt szeretnénk leszögezni: nem arról van szó, hogy a biológiai alkalmazkodást és szükségszerű voltát Jamesszel szemben tagadnánk. Tény, hogy a tudat egzisztenciális értelme abban áll, hogy az értelem segítőeszköz az embernek a környező világban való helyes tájékozódás és magatartás kialakításában. (IV/10) Tény, hogy a tudat a viszonylagos önállósága, aktivitása következtében állandó irányító és kontrolláló szerepet játszik a szervezet és környezet kölcsönhatásában. A biológiai evolucionizmus és az erre épülő naturalista ember- és tudatfelfogás alapfogalmai azonban nem fejezik ki, nem merítik ki azt a specifikus tartalmat, amelyet az emberi gyakorlati tevékenység megvalósít, s azt a specifikus szerepet, amelyet az emberi tudat valóságosan betölt.

Ezzel kapcsolatban Leontyev szovjet pszichológussal értünk egyet, aki a pszichológia naturalista fejlődési vonalát jellemezve azt írja, hogy a környezethez való biológiai alkalmazkodás problémáját a pszichológiában másképpen kell felvetnünk. A kérdés az, mi az új tartalma a 'szervezet-környezet' problémának az ember vonatkozásában., vagyis mikor válnak fő kérdéssé az 'ember-társadalom' viszonyának problémái". (VII/352) Épp ezt hagyja figyelmen kívül a pszichológia naturalista fejlődési vonala, s ezen belül James is, amikor pusztán az alkalmazkodás és az önfenntartás fogalmával jellemzi az ember és a környezet közötti kapcsolatot, s az emberi tevékenység kizárólagos céljául az egyén fennmaradását, a túlélést jelöli meg, a helyes magatartás, viselkedés kritériumának pedig az ezt biztosító pozitív reakcióit, effektust tartja.

Itt szeretnénk rámutatni arra is, (bár a kérdés részletes elemzését itt nem tekintjük feladatunknak), hogy az elemzések, ismertetések eléggé elhanyagolják azt, hogy a tudat naturalista felfogása sokkal közvetlenebb és lényegesebb metodológiai forrása a pragmatista filozófiának, főként ismeretelméletének, mint az köztudomású s gyakran a kelleténél jobban megtapadnak a „businessman” szemlélettel való magyarázatnál. A fenti összefüggésre részletesen Leontyev mutatott rá, hangsúlyozva, hogy az igazság pragmatista felfogása közvetlenül folyik a viselkedés olyan értékeléséből, amely szerint a siker adekvátság egyedüli kritériuma: „Ha az ember élete ténylegesen abból áll, hogy aktusokat valósít meg, amelyeknek egyedüli célja az életbenmaradás, akkor az emberi viselkedés és megismerés legfőbb alapjának a szubjektum számára meglévő hasznosság tekintendő. Ebből a szempontból az adekvátság, a helyesség egyetlen kritériumául a siker és a pozitív hatás (lásd 'az effektus törvényét') szolgálnak: igazában valójában az a helyes, ami sikerhez vezet. Ez a nézet minden pragmatista szemlélet fő tétele. Az utilitarizmus és a pragmatizmus

szükségszerű következménye annak, ha a biológiai kölcsönhatásokat, viszonylatokat mechanikusan átvisszük emberi szakaszra”. (VII/340)

A spekulatív filozófiától őszintén és jóhiszeműen szabadulni kívánó pszichológus Jamest — mint fentebb kimutattuk — tehát épp egy korabeli, divatos filozófiai koncepció, a biológizáló determinizmus, a pszichikus jelenségek naturalista megközelítése és értelmezése ,vágta el’ az emberi tevékenység és tudat mélyebb, valódibb sajátosságainak megértésétől. Ezért mozognak és maradnak nála csak a felületen, a ködös megsejtések, ill. a kísérletileg nem igazolt hipotézisek szintjén az olyan pozitív megállapításai, mint pl.: „az ember = gyakorlati lény”, továbbá: „a tudat mindig a konkrét személyiségnek a tudata”. Az előbbi gondolatról szólva már kimutattuk, mennyire elerőtleníti a naturalista tudatfelfogás, az utóbbira vonatkozóan még tartozunk a személyiség-fogalom jamesi interpretálása gyengeségének, ellentmondásosságainak érzékeltetésével.

A régi racionalista pszichológia elvont és önállósított tudat-fogalmának tagadása mellett talán a legszembeötlőbb gondolat a jamesi tudatfelfogásban az, hogy a tudat mindig a konkrét személyiség tudata. Főművében a tudatfolyam legjellemzőbb sajátosságainak azt tartja, hogy 1. minden lelkiállapot mint a személyiség tudatának része jelenik meg, 2. minden személyes tudaton belül folytonosan váltakoznak a lelkiállapotok, de ugyanakkor 3. minden személyiség-tudat folyamatos jellegű, kontinuitás érvényesül benne.

„A tudat elválaszthatatlansága a konkrét személyiségtől” kétségkívül újszerű és előremutató gondolat volt a polgári pszichológiában, s ezért nem érthetünk egyet H. K. Welsszel, aki ezt — a lélektan tudományának jelenlegi, fejlettebb fokáról — a személyiségfogalom jamesi biologizálása miatt abszolút negatívnak ítéli.

Véleményünk szerint 1890-ben a tudat és személyiség szükségszerű kapcsolatát állítani, és tanulmányozását szorgalmazni még akkor is ösztönző, ha a személyiségfogalom maga még kidolgozatlan, illetve egyoldalúan biologizáló is. Az a tény, hogy az alkalmazott lélektan épp a századfordulón indult komolyabb fejlődésnek, nyilván nem függetleníthető annak a gondolatnak a térhódításától, hogy a tudat a személyiség tudata. Egy tudományág fejlődésének kezdetén egy konkrét, reálisan létező összefüggés felismerése általában még akkor is pozitív, ha, mint történni szokott, az értékelés még egyoldalú, eltúlzott. Az egyoldalú értelmezést a későbbi fejlődés gyakran éppen a konkrét felismerés alapján nyert további ismeretek szerint korrigálja. Ez a helyzet a pszichológiában is, de, mint már említettük, részben viszonylag késői kifejlődése, részben tárgya, specifikuma miatt bizonyos különbségekkel. Így a kezdeti fejlődés szakaszában feltárt részizagságaihoz türelmetlenebbül és közvetlenebbül kapcsolódnak a világnézeti filozófiai áramlatok, de helytelen világnézeti-filozófiai interpretációk miatt könnyebben vetik el a helyes magot, a jól felismert összefüggést, jelenséget, tehát a „részizagságot”. Ugyanakkor azonban bizonyos helyzeti előnnyel is rendelkezik a pszichológia: a már fejlettebb tudományágakra támaszkodva küzdheti le az egyoldalúságokat, és gyorsabban nőheti ki a helytelen interpretációkat.

Mindez James nézeteinek értékelésére is vonatkozik, aki szorgalmazta a tudat és a konkrét ember, a személyiség összekapcsolását, együttes tanulmányozását.

Kétségtelen, hogy James a személyiség-fogalom tartalmát és determináló faktorait, a biologizáló tendenciából következően tévesen, a társadalomtól

teljesen függetleníti, és a létfenntartásért folytatott harcból vezeti le. Ennek megfelelően a személyiség a szervezet és a környezete közötti korrelációs viszonyok terméke, olyan zárt, sajátos alkalmazkodó rendszer, amely állandóan a szervezet és a környezet között egyensúlyi állapotra törekszik. Ez a személyiségfogalom viszont annyira híjjával van lényeges, valóságos összefüggéseknek, hogy egyaránt levezethető belőle a személyiség uniformizálása (ami ellentétben áll James eredeti szándékával: a személyiséghez kapcsolódó, tehát konkrét, sokszínű tudat kiemelésével), valamint a személyiség véletlen, esetleges, irracionális volta (amely viszont már inkább harmonizál a jamesi koncepció más részeivel, pl. a pluralizmussal). Kiderül tehát, hogy a személyiség naturalista felfogása megint csak keresztezi a tudat és a személyiség közötti tényleges összefüggés eredményes kutatását, amelynek létezésére James helyesen figyel.

Kérdés már most, mennyiben volt szükségszerű a pszichológiai kutatás fejlődésében, hogy a pozitív ténymegállapításokat az elemi összefüggések kibontását regresszív filozófiai koncepciók akadályozták? Vagyis járhatott volna-e James más úton?

A történelmi igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy a dialektikus és történelmi materializmus elvi pozícióin nyugvó pszichológiai kutatás kifejlődése még sokáig váratott magára, konkrét, egzakt pszichológiai kutatás még nem létezett. De egyfelől a fiziológiai lélektannak a korszerű materialista filozófiával szorosabb kölcsönhatásban levő kutatói között már megjelent az a gondolat, hogy az emberi tudat a pszichikum fejlődésében nem valami „toldalék”, hanem minőségileg új jelenség, amely az alkalmazkodáson túlmenően újabb funkciókkal rendelkezik (Szecsenov, Pavlov). Másfelől elvileg már James idejében is elég határozott formában, lényegi, alapvető gondolatként jelentkezett a tudat társadalmi természetének felismerése — igaz, hogy nem a polgári, hanem a marxista filozófián belül. (Ez viszont James előtt nem volt ismeretes.) Az emberi pszichikum biológiai és társadalmi vonatkozásai kölcsönhatásának, és döntően társadalmi feltételezettségének meglátásában Marx elméleti munkássága volt úttörő és alapvető jelentőségű. Marxnak az emberi pszichikum társadalmi természetére vonatkozó (különösen ifjúkori munkáiban található) megállapításaira támaszkodott a szovjet pszichológiában L. Sz. Vigotszkij és iskolája, A. N. Leontyev, B. G. Galperin és munkatársainak kollektívája. Konkrét kutatásaik mind megerősítették az emberi pszichikum speciálisan „emberi” voltára, társadalmi jellegére vonatkozó alaphipotézist, és megértésében és elemzésében sokkal termékenyebbnek mutatkoztak, mint a korábbi irányzatok. Így feltárták, hogy az emberiség történeti fejlődése folyamán elért tapasztalatoknak az egyéni tudat ontogenetikus fejlődése során való átvételében különösen fontos szerepet játszik az ún. interiorizáció (a külső cselekvések fokozatos átalakulása belső cselekvésekké) mint a pszichikus képességek kifejlődésének, az egyéni tudat fejlődésének egyik alapvető mechanizmusa.

A naturalista felfogás metodológiailag mindig az egyéni tapasztalat mechanizmusainak vizsgálatából indul ki. A Vigotszkij-iskola bebizonyította, hogy az egyén tevékenységének és pszichikai sajátosságainak vizsgálatánál is abból kell kiindulni, hogy milyen viszonyban van az előző nemzedékek eredményeivel, hogy hogyan épülnek be a társadalmi hatások az egyén tapasztalataiba. Tagadhatatlan, hogy az emberi individuum — mint minden élőlény — szintén megőrzi, kifejezi fájának jellemző tulajdonságait „realizálja” ontogene-

genetikus fejlődése során fájának szerzeményeit, köztük azokat is, amelyek a társadalmi-történeti korban halmozódtak fel (a szerszám és eszközhasználat képességét, a nyelv segítségével történő érintkezés képességét stb.). Az emberi tudatnak tehát differentia specificájához tartozik, hogy döntően *társadalmi jellegű*, amennyiben az ember társadalmi jellegű gyakorlati tevékenysége során alakul ki és fejlődik, társadalmi tényezőkben, a nyelvben realizálódik stb. — s ez a társadalmi jelleg az egyéni tudatra is érvényes.

Ugyanakkor a forma, amelyben összefüggnek és rögzítődnek az emberiség társadalmi-történeti fejlődésének eredményei, gyökeresen különbözik a filogenetikusan kialakult biológiai formájától. „A társadalmi törvények uralkodásának idején az ember képességeinek és tulajdonságainak fejlődésében elért eredmények nem morfológiai sajátosságokként örökletes anyagban rögzített módosulásokként szilárdulna meg, hanem sajátos, külső (exotérikus) formában.” (VII/359—360) Ezt a „más” formát egy olyan tulajdonság tette lehetővé, amelyet a naturalista pszichológia teljességgel mellőz, nevezetesen az emberi tevékenység produktív, aktív jellege és ennek megfelelően alapformája: a munkatevékenység — szemben az állati viselkedés passzivitásával, alkalmazkodó jellegével. A munkatevékenység azáltal teszi lehetővé a pszichikum fejlődése ezen új és intenzívebb formájának, az aktív, dinamikus emberi tudatnak a kialakulását, hogy lényegénél fogva átfogóbb, mélyebb megismerésre ösztönöz, és ugyanakkor „testet is ölt”, konkrét formában „tárgyasul” a termelés folyamatában. Az a tény, hogy a munka — azáltal, hogy tárgyakat, javakat hoz létre — tevékenységformából létformába megy át, egyrészt azt jelenti, hogy az emberiség anyagi és szellemi kultúrája külső, „tárgyasult” formában kifejezi az emberi nem képességeinek fejlődési eredményeit. A munkatevékenység tárgyasulásának másik oldala viszont az egyénnek a tárgyi világhoz való viszonyában jelentkezik. Az egyén ugyanis nem valami elszigetelt individuummként áll szemben egy „absztrakt” környezettel (ez csak a naturalizmus mesterkéltséggel beállítása), hanem mint társadalmi lény közvetlenül egy, a megelőző nemzedékektől már átalakított, „társadalmiasított” környezettel áll szemközt, s ontogenetikus fejlődése során e társadalmi tárgyak világát sajátítja el, mégpedig úgy, hogy e tárgyak adekvát használatának megtanulásával magáévá teszi a bennük objektíválódott pszichikus képességeket is.

Ez az összefüggés különösen fontos a lélektan számára, mégpedig azért, hogy a társadalmi tapasztalatok elsajátítása mechanizmusainak feltárásával a személyiség fejlődésének fontosságát ne csak formálisan hangoztassa, hanem ténylegesen elő is segítse.

Összefoglalásul leszögezhetjük, hogy a James óta megtett pszichológiai fejlődés igazolta a tudat aktív, folyamat jellegére vonatkozó jamesi meglátásokat, ugyanakkor azonban megmutatta azt is, hogy a naturalista-pozitivistá pszichológia, inadekvát szemlélettel és módszerrel közeledve az emberi pszichikum aktivitásának megértéséhez, nem tudta meghaladni a fenomenologikus szintet. A naturalista pszichológia e negatív tapasztalata fényesen rávilágít arra, hogy a pszichológiának legalább annyira szüksége van a korszerű, haladó filozófia eredményeivel való kölcsönhatásra, mint az agyfiziológia és más természettudományok eredményeivel való összhangra.

TRODALOM

- I. W. James: *The Principles of Psychology*. New York 1890. (Hivatkozásaink az 1958-as kiadás 1. kötetének (New York, 1958. Dover Publ.) oldalszámaira értendők.)
- II. W. James: *Essays in radical Empiricism*. New York 1913.
- III. W. James: *Lélektani előadások tanítók számára*. Néptanítók Könyvtára 37. sz. füzet. Bp. 1909.
- IV. Does „Consciousness” Exist? *Classic American Philosophers*. Gen. Ed. Max. H. Fisch. New York 1951.
- V. W. James: *Mi a pragmatizmus? Mai nyugati filozófia (Pozitivisták irányzatok)*. Szöveggyűjtemény. Szerk. Fogarasi Béla és Márkus György. Felsőoktatási Jegyzetellátó Váll., 1959.
- VI. V. I. Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus*. Művei 14. köt. Szikra, 1954.
- VII. A. N. Leontyev: *A pszichikum fejlődésének problémái*. Kossuth, 1964.
- VIII. Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Kossuth, 1962.
- IX. A. Szpirkin. *A tudat eredete*. Gondolat, 1963.
- X. Th. Flournoy: *W. James filozófiája*. Bp. 1909.
- XI. H. Bergson: *Bevezetés a metafizikába*. Franklin, 1924.
- XII. W. Wundt: *Bevezetés a pszichológiába*. Franklin, 1921.
- XIII. Kardos Lajos: *Általános lélektan*. Akadémiai Kiadó, 1963.
- XIV. H. K. Wells: *Pavlov és Freud*. Kossuth, 1962.
- XV. H. K. Wells: *A pragmatizmus — az imperializmus filozófiája*. Kossuth, 1958.
- XVI. Lénárd Ferenc: *A lélektan útjai*. Szt. István társ., 1936.
- XVII. B. Russell: *A History of Western Philosophy*. New York 1945.
- XVIII. *Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии* Изд. Акад. Наук. Москва 1963.

К АНАЛИЗУ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ У. ДЖЕЙМСА

Варине, Ибоя Силади

Исходя из того, что психология Джеймса в гораздо большей мере заслуживает внимания, чем его прагматическая философия, автор, дав краткий очерк важнейших моментов индивидуального развития Джеймса, выясняет его место в истории психологии. Автор подчеркивает, что Джеймс не только предвестник бихевиоризма, но и тонкий мыслитель, оказавший положительное влияние на дальнейшие исследования своими многочисленными и ценными указаниями относительно активного, динамического характера сознания, его функции управления действием, а также относительно осмысления конкретной личности как ее сознания. В статье подробно рассматривается вопрос о том, что осуществлению позитивных устремлений Джеймса препятствовали не только низкий (начальный) уровень психологических исследований, но главным образом его позитивистское, натуралистское понимание психики. Автор — в первую очередь через анализ первоначального понимания сознания, присущего Джеймсу, — выводит одно из главнейших заключений истории психологии, а именно то, что осмысление душевных явлений лишь на основе физиологических процессов и биологической эволюции с необходимостью приводит к субъективному идеализму. Преодолеть субъективный идеализм и реализовать имеющиеся у Джеймса позитивные научные устремления можно лишь путем изучения таких существенных связей человеческой психики, на которые указала современная материалистическая философия, и в первую очередь, путем изучения общественной природы сознания. «Развитие» психологических взглядов Джеймса со всей силой дает почувствовать, что современные психологические исследования не могут обойтись без соответствия не только результатам физиологии мозга и других естественных наук, но и результатам современной материалистической философии.

CONTRIBUTION TO THE ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGY OF W. JAMES

I. Szilágyi Vári

The author begins with the statement that James' psychology deserves much more consideration than his pragmatic philosophy. Then describing the important stages of his individual development she determines his place in the history of psychology. She

emphasizes that as a forerunner of behaviorism and as a person keenly aware of the implicit problems James positively influenced later research by the invaluable recognition of the active dynamic character of consciousness, its practical function-directing activity and its relation to concrete personality, etc. She expounds in detail that James was hindered in realizing his positive goals not only by the relatively backward psychological research but primarily by the positivistic-naturalistic method of the psychic. Mainly by the analysis of the original Jamesian conception of mind the author draws one of the most important conclusions for the history of psychology: the interpretation of psychic phenomena merely on the basis of physiological processes and biological evolution must lead to subjective idealism. To overcome all these and to realize the valuable scientific attempts of James we must study those essential relations of the human psyche which materialistic philosophy indicated, i.e., mainly the social character of consciousness. The "development" of James' psychological views excellently demonstrates that it is not enough if modern psychological research is harmonized only with the results of brain physiology and the various branches of the natural sciences but also with that of materialistic philosophy.